

Primož Krašovec

ŠE ENKRAT O NEOLIBERALIZMU I: EKONOMIJA

POVZETEK

Že vsaj od začetka nedavne recesije leta 2008 je javni prostor poln razprav o neoliberalizmu, kjer je neoliberalizem razumljen kot igra ničelne vsote med državo in ekonomijo, v kateri ekonomija (vsaj začasno) zmaguje, tj. kot prenos predobstoječe »družbene logike« kapitalistične ekonomije na področje javnih institucij in javne uprave, kar naj bi pomenilo vrnitev v deregulirani, liberalni kapitalizem 19. stoletja skozi procese množičnega razlaščenja in privatizacij, iracionalnega razraščenja finančne sfere in širitve neoliberalne ekonomske ideologije. Teza tega članka je nasprotna: neoliberalizem spremeni delovanje – tako delovanje države kot ekonomije in je nov, in ne povratniški socioekonomski in politični proces. V članku se ukvarjamo predvsem z ekonomsko razsežnostjo neoliberalizma (vitka produkcija, nove oblike dela in financializacija), pri čemer poskušamo zajeti tako novost kot kompleksnost neoliberalnih sprememb.

Ključne besede: neoliberalizem, ekonomija, vitka produkcija, nove oblike dela, financializacija

ONCE AGAIN ON NEOLIBERALISM I: THE ECONOMY - ABSTRACT

At the latest during the recent recession, which began in 2008, local public spaces have been ignited by discussions of neoliberalism. In these discussions, neoliberalism is mostly understood as a zero sum game between the state and the economy, in which the economy is winning (at least temporarily). This means that the supposedly pre-existing "social logic" of the capitalist economy is being forced upon public and governmental institutions in a kind of reprisal of the deregulated, liberal capitalism of the 19th century, facilitated by mass expropriations, privatisations, an irrational growth of the financial sphere, and the spread of the neoliberal economic ideology. The thesis of this article will be the opposite, however: neoliberalism changes both the state, as well as the economy, and is, as such, a qualitatively new, and not a recurring, socioeconomic and political process. The article will deal mostly with economic dimensions of neoliberalism (lean production, new forms of work, and financialisation) and will attempt to capture both the newness and the complexity of neoliberal changes.

Keywords: neoliberalism, the economy, lean production, new forms of work, financialisation

UVOD

Neoliberalizem je tema, ki se pogosto povezuje z reformami in drugimi spremembami izobraževalnih metod in institucij (Kaj po univerzi?, 2013), pri čemer pomeni besede neoliberalizem pogosto variirajo. Kar sledi, je poskus natančneje razumeti neoliberalizem in pojasniti njegove ekonomske, politične in psihološke razsežnosti. V ta namen temu članku, ki je posvečen ekonomskim temam, sledita še dva. Tema naslednjega članka, ki je prav tako objavljen v tej številki revije, je neoliberalna politika in država, tema zadnjega članka, ki bo objavljen v naslednjih številkah revije, pa psihoafektivni učinki neoliberalizma.

Izraz neoliberalizem se pogosto uporablja kot splošna enostavna abstrakcija, tj. abstrakten koncept, prva teoretska aproksimacija (Murray, 1988, str. 121–129) nekega realnega družbenozgodovinskega procesa. Koncept uporabljamo kot začetni korak v razumevanje tega, kar se je v kapitalističnih družbah spremenilo od približno osemdesetih let 20. stoletja naprej, in tega, kako te družbe delujejo danes. Če temu sledi nadaljnja, konkretnjša in natančnejša raziskava, je lahko ta prva splošna, abstraktna aproksimacija teoretsko produktivna, saj določi in omeji predmet raziskovanja in ga umesti v širši okvir kritične teorije kapitalizma. Tako lahko – na bolj konkretni stopnji raziskave – dopolni in, če je potrebno, predela npr. Marxovo teorijo iz *Kapitala*, ki je pisana na ravni idealnega prereza (Marx, 1973, str. 926).¹

A v večini publicističnih in političnih rab izraz neoliberalizem ne nastopa kot enostavna abstrakcija, ki jo je treba šele napolniti s konkretno kompleksnostjo procesov in pojavov, ki naj bi jih pojasnila, temveč kot abstrakcija od njihove konkretne kompleksnosti ter razmerij njihove medsebojne povezanosti oziroma kot poenostavitev v propagandne namene. Če ostanemo na ravni abstraktnega koncepta neoliberalizma in ne preidemo k bolj kompleksnim, konkretnim in natančnim konceptom, to razumevanje neoliberalizma prej kot omogoča, preprečuje pojasnjevanje, kar je pogost pojav v medijskem, političnopropropagandnem in tudi površno kritičnem diskurzu. V teh primerih se zdi, kot da imajo koncepti demirško moč in kot da mora družbena realnost ustrezati svojemu poimenovanju, in ne obratno (da se morajo koncepti v procesu teoretske produkcije približevati kompleksnosti družbene realnosti same).

V procesu nasilnega diskurzivnega izenačevanja družbene realnosti s površnimi abstraktnimi koncepti je sicer mogoče realizirati kratkoročne ideološke in politične dobičke, a to hkrati onemogoča dejansko razumeti neoliberalizem; še posebej, če nas vztrajanje pri poenostavljeni predstavi o neoliberalizmu sili, da zanemarjamo neugodne empirične podrobnosti, ki to predstavo motijo. Denimo če je aksiom neoliberalizma ukinjanje državne regulacije ekonomije, kako potem pojasniti državno reševanje bank in finančnega sistema v krizi po letu 2008?² Ali če je neoliberalizem res le mračni načrt popolnega osiromašenja

1 Marxova teorija bo, z nekaj nujnimi modifikacijami, predstavljala teoretski okvir nadaljevanja.

2 Harveyjev (2012, str. 87–108) odgovor, da neoliberalci pač enkrat ravnajo tako in drugače drugače, kot jim v vsakem trenutku pragmatično ustreza, in da pogosto opustijo lastno prepričanje o superiornosti prostega trga

prebivalstva in ukinjanja družbene kohezije, kako potem pojasniti razmah socialnega podjetništva, novih oblik dobroteljnosti, novih državnih agencij in nevladnih organizacij, ki se ukvarjajo z ranljivimi družbenimi skupinami, t. i. aktivno politiko zaposlovanja, ki jo vodi država, itn.?

A po drugi strani – tudi iz naštetih in podobnih primerov – ne moremo sklepati, da neoliberalizem ne obstaja; res je sicer, da splošne enostavne abstrakcije v družbeni realnosti ne obstajajo,³ a to nam še ne pove ničesar o tem, kaj zares in kako obstaja. Zdi se, da je trenutna politična in publicistična razprava ujeta med dve nasprotni si uporabi abstraktnega koncepta neoliberalizma. Levica ga uporablja kot luknjast deskriptivni model, za katerega ni težko najti empiričnih nasprotnih primerov, a ki lahko tam, kjer ima vseeno kakšen empirični referent (denimo v primeru privatizacij javnih podjetij in institucij), deluje kot orodje kritike. Desnica pa ga uporablja kot idealiziran preskriptivni model in vse primere, ko družbena realnost odstopa od abstraktnega koncepta neoliberalizma, predstavlja kot vzroke za vse družbene težave (ni še dovolj konkurenčnosti in podjetniške pobude). Neoliberalizem v obeh primerih nastopa kot mašilo, ki samo ostaja nepojasnjeno, a – vsaj na videz – pojasni vse družbeno zlo, le da v levičarski različici v svoji prisotnosti, v desničarski različici pa v svoji odsotnosti. V članku bomo poskušali doseči nasprotno: (vsaj v osnovnih potezah) pojasniti neoliberalizem sam onkraj normativnih pobud in obsojanj.

V preostanku teksta nam ne bo uspelo izčrpati vseh vidikov neoliberalizma, ki ni le ekonomska teorija in praksa, temveč kompleksna celota intelektualnih, ekonomskih, političnih in družbenih procesov (Dardot in Laval, 2013, str. 6–25). Za zdaj⁴ se bomo osredotočili le na nekaj najpomembnejših ekonomskih razsežnosti neoliberalizma, in sicer razvoj vitke produkcije, nove oblike dela in financiacije. Pri obravnavi vsakega izmed teh procesov bomo poskušali iti onkraj enostavnih in enostranskih abstrakcij ter jih zajeti v njihovi kompleksnosti in protislovnosti njihovega razvoja.

VITKA PRODUKCIJA

Spremembe v samem kapitalističnem produkcijskem procesu so v razpravah o neoliberalizmu pogosto v ozadju. V ospredju so nove oblike državnih odzivov na krize ter spremembe v obsegu in načinu delovanja finančnih trgov. Še več: ko se domnevno podivjane finance (k čemur se še vrnemo) postavljajo nasproti domnevno benignemu produktivnemu ali realnemu sektorju, so spremembe v tem drugem največkrat prikazane kot nedvoumno pozitivne: dobre tehnološke inovacije, ki prinašajo več konkurenčnosti in dejansko

v primerjavi z državno regulacijo, ni prepričljiv – naloga kritične družbene teorije namreč ni iskanje in obsojanje hipokrizije družbenih akterjev, temveč pojasniti njihove prakse in ideje, tudi če so te nekonsistentne ali protislovnne. Če rečemo, da je neoliberalizem napad trga na državo, ki pa včasih tudi ni napad trga na državo, nismo pojasnili ničesar.

3 To je nemogoče, saj je vsak konkreten družbeni pojav ali proces kompleksen oziroma, althusserjevsko rečeno, naddoločen.

4 Temu članku sledi nadaljevanje o političnih, socialnih in psihoafektivnih razsežnostih neoliberalizma.

prispevajo k produkciji koristnih dobrin proti škodljivemu in nevarnemu špekuliranju v sferi financ. Tehnološke in družbene spremembe neposrednega produkcijskega procesa kot del ideologije družbe znanja oziroma na znanju temelječe ekonomije včasih celo nastopajo kot pozitivna alternativa neoliberalizmu, ki se – v tej ideološki perspektivi – zvoja na svoje negativne, reduktivne vidike. Med te sodijo: zmanjševanje javne porabe, odpravljanje socialnih in delavskih pravic, povečevanje nezaposlenosti in revščine, uničevanje socialne države, zmanjševanje državnega nadzora nad ekonomijo, ukinjanje nekaterih demokratičnih pravic in postopkov itn.

Takšna delitev je umetna ter teoretsko in politično neproduktivna, saj spregleda medsebojno notranjo povezanost neoliberalne finančne, socialne, delovne in industrijske politike ter skupne poteze sprememb na vseh naštetih področjih. To povezanost bomo poskušali postaviti v ospredje in pojasniti v nadaljevanju, v tem poglavju pa se bomo omejili na nekaj potez in učinkov dveh značilnih in pomembnih sprememb v »realnem sektorju«, ki sta del tistega, kar lahko imenujemo vitka produkcija (Smith, 2000): tehnološke inovacije in t. i. timsko delo.

Tehnološke inovacije

Nenehne tehnološke inovacije so sicer značilnost kapitalizma vse od njegovih zgodovinskih začetkov, a tempo njihovega uvajanja od izuma mikroelektronike in njenih tako industrijskih aplikacij kot uporabe za razvoj potrošniške elektronike je od osemdesetih let 20. stoletja naprej postal znatno hitrejši in intenzivnejši.

Marx (1976) je uvajanje tehnologije, sprva strojne in kasneje t. i. visoke tehnologije, tj. računalnikov, robotov in sodobnih telekomunikacij, imenoval realna subsumpcija dela pod kapital. To pomeni, da se v zgodovinskih razmerah, ko povečanja obsega presežne vrednosti – zaradi zakonske omejitve delovnega dne – ni več mogoče doseči s podaljševanjem delovnega dne (absolutna presežna vrednost), težišče zviševanja presežne vrednosti premesti na povečevanje produktivnosti s tehnološkimi inovacijami (relativna presežna vrednost). S tem se tudi delovni proces v kapitalizmu sčasoma emancipira od predkapitalističnih (obrtniških) oblik organizacije dela. Delo postane realno podrejeno kapitalu, saj ta produkcijski proces nadzoruje ne le formalno (skozi formalnopravna razmerja privatnega lastništva podjetij, najemanja zaposlenih in prisvajanja produktov), temveč tudi realno, od znotraj in v celoti, tj. tako v njegovi tehnološki (razvoj in uvajanje novih industrijskih tehnologij) kot v družbeni (razvoj in uvajanje novih menedžerskih tehnik) razsežnosti.

Apologeti »ekonomije, temelječe na znanju« (OECD, 1996) sicer pogosto trdijo, da je v primeru razvoja informacijsko-komunikacijske tehnologije (IKT) drugače, da ta pomeni opolnomočenje delavcev in da delovna mesta z njeno uporabo postajajo bolj kreativna. A dejanski razvoj IKT pomeni povečanje nadzora nad delavci, uvedbo kamer za vizualni nadzor dela in komunikacijskih naprav, ki omogočajo hiter in učinkovit prenos navodil menedžerjev k zaposlenim. IKT povečujejo učinkovitost družbene razsežnosti realne subsumpcije.

A smoter uvajanja novih tehnologij ni povečanje nadzora in discipline na delovnem mestu kot tako, temveč posledično povečana produktivnost in s tem konkurenčnost posameznega podjetja. S perspektive kapitala so ekonomske koristi povečevanja produktivnosti z uvajanjem tehnoloških inovacij očitne. Posamezna podjetja si s tehnološkimi inovacijami, ki pospešujejo produkcijo in znižujejo njene stroške, povečujejo tržne deleže in omogočajo ekstra profite. Četudi to ni motivacija posameznih podjetij, povečevanje produktivnosti na splošni družbeni ravni dodatno koristi kapitalu, saj se s tem tudi postopno znižuje vrednost življenjskih sredstev (blago za vsakdanjo potrošnjo) in s tem vrednost delovne sile. Ker je v tem primeru mogoče z manj denarja obdržati enak življenjski standard, lahko plače stagnirajo ali blago upadajo, ne da bi to nujno izzvalo ekskalacijo družbenih antagonizmov, hkrati pa se skupaj s splošno družbeno produktivnostjo avtomatično zvišuje tudi stopnja eksploatacije in s tem obseg producirane presežne vrednosti (Heinrich, 2013, str. 121–135).

Družbene koristi tehnološkega razvoja v kapitalizmu so torej neenako razdeljene. To ne pomeni, da je problem v tehnologiji sami ali da je ustrezen politični odgovor ludizem ali primitivizem, temveč da je problem v kapitalistični družbeni formi razvoja tehnologije, ki največkrat pomeni povečevanje nadzora in discipline na delovnem mestu, intenziviranje dela (saj uvedba novih, tehnološko bolj izpopolnjenih strojev največkrat zahteva tudi večjo koncentracijo in naredi delo bolj naporno)⁵ in devalvacijo delovne sile.

Pri devalvaciji delovne sile ne gre le za to, da se s povečevanjem splošne družbene produktivnosti znižuje vrednost delovne sile, temveč tudi za to, da zaradi novih tehnologij nekateri delavci (in njihove veččine) postajajo odvečni. Uvajanje učinkovitejših strojev na ravni posameznega podjetja pomeni, da je mogoče obdržati ali celo povečati predhodni obseg produkcije z manj delavci, kar ustvari objektivni pritisk potencialnega odpuščanja na – zdaj relativno odvečne – delavce. Poleg tega uvajanje novih strojev pomeni za delavce tudi njihovo dekvalifikacijo, saj stroji hkrati s povečevanjem hitrosti dela tega tudi poenostavljajo, zaradi česar so bolj kvalificirani delavci pod pritiskom, da zaradi svoje objektivne dekvalifikacije sprejmejo nižje plače oziroma, če jih ne, tvegajo, da bodo zamenjani z manj kvalificiranimi in zaradi tega cenejšimi delavci (Krašovec, 2014, str. 73–77).

Timsko delo

Poleg tehnoloških so za vitko produkcijo značilne tudi mnoge družbene inovacije v delovnem procesu. Kot primer »dobre prakse« se pogosto predstavlja povečanje avtonomije in odločevalske moči zaposlenih skozi uvajanje t. i. timskega dela, kjer so delavci zbrani v posamezne ekipe, ki lahko iščejo nove rešitve, predlagajo spremembe v organizaciji dela upravi podjetja (v omejenem obsegu), sprejemajo odločitve o načinu dela itn. S tem se, vsaj na prvi pogled, zmanjšuje moč menedžmenta in povečuje moč zaposlenih.

⁵ Smith (2000, str. 119) npr. navaja, da je uvajanje vitke produkcije v avtomobilski industriji povečalo intenzivnost dela s 45 efektivnih sekund v minuti, značilnih za fordistični model organizacije avtomobilске industrije, na 57 efektivnih sekund v sodobnih, toyotističnih tovarnah.

A ta avtonomija, značilna za t. i. postfordistične industrijske odnose, je protislovnna oziroma pomeni nekakšno kapitalistično (in s tem precej omejeno) obliko delavskega samoupravljanja, saj se splošna družbena razmerja, ki določajo in regulirajo kapitalistično produkcijo, zgolj s prenosom nekaterih funkcij in pooblastil z menedžmenta na zaposlene ne spremenijo. Tudi podjetja, v katerih obstaja timsko delo, producirajo za profit in so z drugimi podjetji v razmerju konkurence. Dokler obstaja zunanji pritisk konkurence – se pravi, dokler osnovna družbenoekonomska razmerja ostajajo kapitalistična –, vsak poskus samoupravljanja pomeni tudi samoeksploatacijo. In če so delavci dovolj disciplinirani in sposobni za izvajanje lastne eksploatacije, to hkrati upravam podjetij prihrani stroške najemanja menedžerjev in nadzornikov dela, saj delavci za enake plače izvajajo tudi dejavnosti, ki so jih prej izvajali menedžerji. Po drugi strani timsko delo oziroma različne oblike ekonomske demokracije ne izboljšajo nujno delovnih razmer samih, temveč delavce še dodatno obremenijo, saj morajo, poleg tega, da delajo, še razmišljati, kako povečati lastno učinkovitost in produktivnost ter s tem konkurenčnost podjetja (Head, 2003).

Medtem ko je v liberalnem kapitalizmu 19. stoletja kot posebitev kapitala nastopal klasični kapitalist, lastnik podjetja in menedžer v enem, se v t. i. fordističnem kapitalizmu 20. stoletja ti dve figuri ločita, kot posebitev kapitala in nosilec njegove razredne funkcije v neposrednem produkcijskem procesu pa nastopa menedžer, ki največkrat ni ali pa je le manjšinski lastnik podjetja. V eksperimentih s timskim delom, ekonomsko demokracijo in novimi oblikami združništva v postfordističnem kapitalizmu 21. stoletja pa se razredno razmerje, ki je zaposlene v nekem podjetju prej delilo na jasno ločene skupine (vodstvo proti delavcem), preseli v samo notranjost zaposlenih. Ko ni več posredovanja skozi distinktivno figuro kapitalista in klasično, hierarhično razredno razmerje, delavci objektivni prisilni zakon konkurence, ki posamezna podjetja sili v nenehno povečevanje produktivnosti in konkurenčnosti, občutijo neposredno, kar ima pomembne psihološke učinke,⁶ saj do pritiska konkurence ni mogoče zavzeti nobene osebne distance in ta deluje kot notranja prisila k večji storilnosti in učinkovitosti.

NOVE OBLIKE DELA

Medtem ko koncept vitke produkcije zadeva notranje vsebinsko-tehnološke spremembe kapitalističnega produkcijskega procesa v neoliberalizmu, z novimi oblikami dela mislimo na formalne družbene spremembe delovnih razmerij, tj. spremembe zunanjega, pravnega razmerja med kapitalističnim produkcijskim procesom in delavci.

Delovna razmerja v Evropi že vsaj od devetdesetih let 20. stoletja in intenzivneje od uveljavitve Lizbonske strategije ter kasneje strategije Evropa 2020 postajajo vse bolj prožna. V različnih državah je proces fleksibilizacije dela različno napredoval, a vseeno lahko

6 Razmerje med vitko produkcijo, prekarnostjo, novimi oblikami družbene morale in individualne etike ter njihovimi psihološkimi učinki (med katerimi sta najznačilnejši depresija in tesnoba) bo podrobneje obravnavano v nadaljevanju.

opazimo nekaj skupnih teženj: fleksibilizacijo načina zaposlovanja, fleksibilizacijo delovnega časa in fleksibilizacijo mezd.

Fleksibilizacija načina zaposlovanja pomeni, da se (postopoma) zmanjšuje delež stalnih, rednih oblik zaposlovanja in povečuje število nestalnih, prekarnih oblik zaposlovanja oziroma delovnega razmerja, v Sloveniji predvsem delo na avtorske pogodbe. Slednje pomeni nižje stroške za delodajalca, saj omogoča sinhronizacijo časa najema delovne sile z dejanskim časom opravljanja delovnih dejavnosti. Medtem ko je v rednem delovnem razmerju delovna sila, tj. potencial, zmožnost za delo, najeta vsak dan za osem ur in je »najemnina« zanj v obliki mezde izplačana tudi, če se zaradi, denimo, zastoja pri dobavi delovnih surovin in materialov, potresa, požarnega alarma ali odmora za kosilo določen del delovnega časa ne udejanja v obliki konkretnega dela, pa honorarno delo pomeni, da so plačane le ure dejanskega dela, saj se te beležijo naknadno, v mesečnih poročilih. To delodajalcem omogoča ne le to, da iz plačanega delovnega časa izključijo odmore ali nepredvidene zastoje dela, temveč tudi, da ne plačujejo dopusta ter bolniške in porodniške odsotnosti. Delavci, ki delajo za avtorski honorar, morajo obdobja nujnega počitka zaradi izgorelosti, skrbi za majhnega otroka ali boleznj preživeti s prihranki ali pa si pomagati s krediti (k čemur se še vrnemo v naslednjem poglavju).

Fleksibilizacija delovnega časa pomeni, da se pogodbe za nedoločen čas vse bolj nadomeščajo s pogodbami za določen čas ali različnimi oblikami projektnega, tj. začasnega dela. Prožnost pogodb za določen čas je v njihovem omejenem trajanju, ki omogoča lažje odpuščanje odvečnih delavcev v primeru »objektivnih okoliščin« (denimo krize in posledičnega zmanjšanja povpraševanja) in avtomatično povečuje disciplino zaposlenih, saj se ti zavedajo, da jim delodajalec lahko ne podaljša oziroma obnovi pogodbe. Obenem ima fleksibilizacija delovnega časa podobne učinke kot zgoraj opisana fleksibilizacija delovnega razmerja – denimo vse več učiteljic v osnovnih šolah v Sloveniji ima pogodbo za določen čas, ki traja od septembra do junija, kar pomeni, da med poletnimi počitnicami niso plačane in ob zanositvi tvegajo, da jim uprave šol pogodbe ne bodo podaljšale.

Druga oblika fleksibilizacije delovnega časa je uvajanje in širjenje dela za skrajšani delovni čas, a pogosto z delovnimi obremenitvami, ki so blizu ali enake tistim pri delu za polni delovni čas. To pomeni neposredno zviševanje stopnje eksploatacije (plačan je manjši del delovnega dneva) skozi zniževanje mezd. V delo za skrajšani delovni čas so najpogosteje vključeni ranljivejši segmenti delavskega razreda (predvsem ženske in mladi), ki morajo, da bi lahko preživeli, kombinirati več zaposlitev za skrajšani delovni čas in/ali del za honorarje.

Tretja oblika fleksibilizacije delovnega časa je delo na poziv (ki ni nujno vezano le na področje seksualnega dela), kjer so delavci poklicani na delo le, ko se pojavi potreba po določenem opravilu, in so plačani le za čas opravljanja tega določenega opravila, medtem ko morajo biti v preostanku časa v stalni pripravljenosti in zmožni hitro priteči na delo. Konkreten primer takšne fleksibilizacije delovnega časa je Luka Koper, kjer je bil v procesu fleksibilizacije dela velik delež pristaniških delavcev premeščen iz rednih v prekarna

delovna razmerja. Ti delavci prihajajo na delo le ob pristanku ladij, s katerih je treba razložiti tovor, in so plačani le za čas dejanskega dela v pristanišču, medtem ko morajo biti v preostanku časa v stalni pripravljenosti (kar pomeni, da v tem času težko delajo kaj drugega), čeprav za ta čas niso plačani.

Kombinacija fleksibilizacije oblik zaposlovanja in fleksibilizacije delovnega časa pomeni tudi zmanjšanje politične moči delavcev, saj so ti v precej negotovem položaju in so zlahka odpuščeni. Fleksibilizacija dela ima tako poleg ekonomske (zniževanje stroškov dela) tudi politično razsežnost: zmanjševanje moči in povečevanje discipline delavcev.

Fleksibilizacija mezd pomeni, da tudi oblika plačila za najem delovne sile in njegova višina postajata vse bolj prožni. S stališča kapitala je pomembna predvsem prožnost višine mezd navzdol – tudi spremembe oblike mezd so podrejene temu imperativu (denimo v primeru prehoda od izplačevanja rednih mesečnih plač k občasnim honorarjem).

A tudi če se sama oblika mezde ne spremeni, obstaja več načinov spremembe višine mezde znotraj tudi rednega delovnega razmerja. Eden izmed njih je zamenjava kolektivnih pogodb z individualnimi, kjer višina mezd ni več rezultat sindikalnih pogajanj, temveč individualne učinkovitosti in uspešnosti. Drugi je notranja razdelitev mezde na osnovni ali »stalni« in »variabilni« del, pri čemer je drugi del odvisen od individualne produktivnosti. Čeprav lahko prehod na prožni plačni sistem posameznim zaposlenim osebne dohodka zviša, se kolektivna oziroma povprečna mezda (na ravni podjetja ali javne institucije) ponavadi zniža. Glede na to, da so kolektivne pogodbe in togi plačni sistemi najmočnejši in najbolj razširjeni v javnem sektorju, so že vsaj 20 let tarča nenehnih napadov in ideoloških kampanj – tako s strani evropskih institucij kot posameznih nacionalnih vlad, ki se zavzemajo za odpravo toгих plačnih sistemov ter uvajanje konkurenčnih razmerij ter plačilo po individualni učinkovitosti.

Vitko produkcijo, ki smo jo obravnavali prej, lahko vidimo kot primer razvoja realne subsumpcije, tj. realnega podrejanja dela kapitalu s pomočjo uvajanja novih strojnih in družbenih tehnologij v neposredni produkcijski proces. S tem se delovni proces neposredno podreja potrebam in imperativom kapitala. Po drugi strani lahko nove oblike dela vidimo kot primer razvoja formalne subsumpcije. Marx je oba procesa obravnaval v zgodovinskem zaporedju, saj formalna subsumpcija, tj. tako ločevanje delavcev od produkcijskih sredstev in onemogočanje od mezdnega dela neodvisnega življenja na eni strani kot vzpostavljanje novih pravnih okvirov in institucij, namenjenih regulaciji mezdnega razmerja, na drugi strani, pomeni nujni zgodovinski prvi pogoj za kasnejšo realno subsumpcijo. A to hkrati ne pomeni, da se je proces razvoja novih oblik formalne subsumpcije po (prvi) industrijski revoluciji ustavil (Sicilia, 2013). Ravno nasprotno, nove oblike formalne subsumpcije se razvijajo vzporedno z novimi oblikami realne subsumpcije (kot je vitka produkcija) in ravno v primeru fleksibilizacije dela lahko vidimo, da pravne oblike mezdnega razmerja niso dane in večne, temveč se zgodovinsko spreminjajo (Banaji, 2010). Obe obliki podrejanja dela kapitalu, formalna zunaj produkcijskega procesa in realna znotraj njega, se razvijata vzporedno in se vzajemno pogojujeta in krepiata.

Poleg zniževanja stroškov delovne sile in povečevanja discipline zaposlenih ima prekari-zacija v nekaterih primerih tudi dodatno družbeno vlogo reprodukcije razredne delitve. Pri poklicih, katerih izvajalci niso kapitalisti v strogem pomenu, a so vseeno del me-ščanstva zaradi svoje vloge v reprodukciji kapitalizma samega (Althusser, 2014) (denimo pravniki v tehnični in akademiki v ideološki razsežnosti družbene reprodukcije), ali pri poklicih, ki tudi ne spadajo v kapitalistični razred, a hkrati niso neposredno eksploatirani ter so visoko plačani in ugledni (npr. zdravniki), prekarizacija nižjih stopenj opravljanja teh poklicev služi filtriranju dostopa do njih. To konkretno pomeni uvajanje relativno dol-gotrajnih prekarnih ali celo neplačanih pripravništev, ki tistim, ki v času pripravništva ne morejo računati na rente ali pomoč premožnih staršev, onemogočajo dostop do omenjenih poklicev. Pravniki, akademiki in zdravniki morajo na začetku svoje kariere dolgo delati brezplačno ali za zelo nizko plačilo kot pripravniki (ali asistenti), kar objektivno izloči vse, ki jim je mezda edini finančni vir preživetja, in zagotavlja, da se ti kasneje dobro plačani in ugledni družbeni položaji ohranjajo znotraj ozkih krogov premožnih.

Poleg fleksibilizacije predobstoječih delovnih razmerij (kjer je denimo delo za določen čas le bolj prožna različica dela za nedoločen čas) pa so pomembne tudi nove oblike dela, pri katerih se spremeni sama pravna narava dela. Tudi še tako prožne različice klasičnih delovnih razmerij še vedno upoštevajo razliko v družbeni in ekonomski moči med delav-cem in delodajalcem ter delavcu kot kompenzacijo in obliko zaščite zagotavljajo določe-ne pravice iz dela, četudi v bolj prožni in s tem okrnjeni obliki. Nove oblike dela, kot je institucija samostojnega podjetnika, pa to (razredno) razliko izbrisejo in izenačijo pravni status delavca in delodajalca, ki imata oba status podjetja – delavec kot s. p. je po svojem pravnem statusu podjetje, ki prodaja svoje storitve drugim podjetjem naročnikom (Bolo-gna, 2010, str. 136–140). Ker ni več pravno priznan kot delavec, izgubi tudi vse pravice iz dela in si sam izplačuje plačo in sam plačuje socialne prispevke. Sprememba pravne narave delovnega razmerja je del širše neoliberalne družbene transformacije, tj. vzgoje podjetniških subjektov, ki sebe vidijo in tudi delujejo kot podjetja, kar pomeni, da lahko vsako družbeno razmerje – in ne le ekonomska razmerja v strogem pomenu – postane tudi razmerje konkurence, kar pomeni, da konkurenčni boj ni več le nekaj, kar počnejo gospodarske družbe, temveč postaja vse bolj pomembna razsežnost vsakdanjega življenja.

FINANCIALIZACIJA

Financionalizacija pomeni tako povečanje ekonomskega pomena in obsega kot spremembe načina delovanja finančnih institucij in trgov od osemdesetih let 20. stoletja naprej. Mnogo kritik neoliberalizma vidi financionalizacijo kot ločitev financ od »realnega« sektorja ter vse ekonomske in socialne probleme pripisuje motnjam, izhajajočim iz te ločitve. Ker naj bi finance postale preveč močne in preveč samostojne, naj bi posledično prišlo do iracionalne špekulacije in povečanja nestabilnosti, kar naj bi vodilo v ekonomske zlome in krize.

Čeprav je težko zanikati, da finančni sektor na svetovni ravni pridobiva obseg in moč ter da se s tem povečuje možnost finančnih kriz, je razumevanje procesa financionalizacije kot

iracionalnega, s pohlepom motiviranega pretiravanja vseeno problematično, saj predvideva, da je delovanje industrije in storitev bistveno drugačno od delovanja financ, kot da gre za dva povsem različna in ločena svetova, kjer »realni« sektor producira uporabne dobrine in zadovoljuje človeške potrebe, medtem ko finance le maksimizirajo profite lastnikov denarja. Tudi »realni« sektor je – ker je kapitalističen – usmerjen v maksimizacijo profitov, profitni imperativ ni nič manjši v pohištvu kot v industriji finančnih derivatov; uporabna vrednost je tudi v storitvah in industriji podrejena menjalni vrednosti in je le nujno zlo, saj je – da bi realizirali profite – treba produkte nekemu prodati, česar ne moremo doseči, če za nikogar niso uporabni.

Poleg tega finance niso poljuben dodatek »realnemu« sektorju, temveč je kreditni sistem pogoj delovanja kapitalistične ekonomije kot take – na samem začetku vsakega produkcijskega cikla je vsota denarja, ki jo izdajo banke ali kapitalski trgi in ki pomeni začetni kapital. Če bi kapitalisti financirali produkcijo le iz prihrankov iz predhodnih produkcijskih ciklov, bi bila akumulacija kapitala precej opotekajoča se in bi se lahko kadarkoli (če bi bili profiti prenizki) prekinila. Krediti omogočajo ne le zagon novih, temveč tudi širitev obstoječih podjetij – če, npr., računalniško podjetje na Japonskem iznajde nov, hitrejši in zmogljivejši mikročip, se lahko vsa preostala računalniška podjetja na to odzovejo tako, da vzamejo posojila, s katerimi financirajo razvoj, nujen za konkurenčno prilagoditev novim razmeram na trgu. Poleg tega razviti finančni sistem omogoča tudi hiter prenos kapitala med posameznimi panogami, saj fizično lastništvo pretvori v papirnato in je veliko lažje znebiti se delnice podjetja, katerega profiti upadajo, kot znebiti se fizičnega premoženja samega, kar dodatno pospešuje in dinamizira kapitalistično akumulacijo.

Hkrati v kapitalizmu vsaka podjetniška dejavnost vsebuje moment špekulacije, tj. predvidevanja in tveganja brez vnaprejšnje gotovosti. Ne le trgovanje z vrednostnimi papirji, temveč tudi razvoj nove formule za šampon proti prhljaju vsebuje negotovost in tveganje, nikoli ne moremo vnaprej vedeti, ali bo nova marketinška kampanja uspešna in ali se bo nov, inovativen produkt »prijel« med potrošniki. Ključna razlika med industrijo in financami ni v vsebnosti špekulacije, temveč v strukturnem položaju obeh znotraj kapitalistične ekonomije: spodletela formula za novi šampon proti prhljaju lahko povzroči propad kozmetičnega podjetja, ne pa tudi zloma svetovne ekonomije, medtem ko lahko propad velike investicijske banke v ZDA sproži svetovno finančno krizo, kar je prej dokaz izjemnega pomena financ za svetovno ekonomijo kot njihove domnevno iracionalne odvečnosti.

Brez kredita in špekulacije kapitalistična produkcija sploh ne bi bila mogoča (Heinrich, 2013, str. 177–181). Še več, ravno v neoliberalizmu so finance del ne le začetka ali širitve, temveč tudi vsake posamezne faze produkcijskega procesa. S povečanjem dostopnosti in obsega kreditov za gospodinjstva tudi delavski dohodki, tj. mezde, postanejo moment finančnih procesov in podobno velja za socialne prispevke v državah, kjer je zdravstveno in pokojninsko zavarovanje privatizirano in se socialni prispevki stekajo v, npr., pokojninske sklade, ki ta denar investirajo naprej na finančnih trgih. Industrija in finance so v neoliberalizmu tesneje prepleteni kot kadarkoli prej.

Hkrati tudi državne banke, javne agencije in sindikati vse bolj poskušajo svoje premožnje zavarovati in/ali povečati s kupovanjem vrednostnih papirjev in drugimi transakcijami na finančnih trgih. Tudi posamezna, predvsem večja podjetja, ki poslujejo mednarodno, poskušajo s trgovanjem z vse kompleksnejšimi finančnimi instrumenti ne le povečati svoje profite, temveč se tudi zavarovati pred tveganji; denimo z nakupi deviznih zamenjav, ki omogočajo, da se investicija, izvršena v drugi državi, obračunava v drugi valuti. Če denimo podjetje iz Belgije, ki se ukvarja z dresuro slonov, odpre poslovalnico na Tajskem, delavce, nepremičnine in drugo na Tajskem plačuje v bahtih, a se lahko z devizno zamenjavo, ki omogoča vodenje posla, kot da bi se izvajal v evrih, zavaruje pred izgubami, ki bi jih prinesla nenadna devalvacija bahta. Podobno velja za opcije in terminske pogodbe, ki omogočajo prodajo ali nakup določenega blaga po določeni ceni ne glede na spremembe v tržni ceni tega blaga, s čimer se lahko podjetja zavarujejo pred izgubami, ki lahko izhajajo iz nepredvidljivosti tržnih gibanj (Bryan in Rafferty, 2013).

Varovanje pred tveganjem, značilnim za kapitalistično ekonomijo kot tako, je uporabna vrednost novih, kompleksnih finančnih instrumentov, to je tisto, zaradi česar jih podjetja kupujejo, medtem ko je motivacija finančnih podjetij za njihovo izdelavo in prodajo, kot pri vsakem kapitalističnem podjetju, profit. Novi finančni instrumenti ne dodajajo kvalitativno novega momenta špekulacije, temveč, nasprotno, posameznim podjetjem pomagajo zavarovati se pred tveganjem, ki izhaja iz notranje špekulativne narave in neizogibne negotovosti kapitalistične ekonomije same.

Ta sistem obvladovanja tveganja seveda ni popoln; je nestabilen in nagnjen h krizam in pogosto tudi odpove, a je obenem povsem racionalen znotraj iracionalnosti kapitalistične ekonomije kot take oziroma ni nič bolj iracionalen od kapitalistične industrije ali storitev. Nasprotno temu pa obtožbe finančnega sistema, da je iracionalen, nekako predvidevajo racionalnost industrije. Takšen pogled ne le zanemarja – gledano s stališča zadovoljevanja družbenih in individualnih potreb – strukturno iracionalnost vsake produkcije za profit, temveč lahko v skrajnih oblikah, ko so finance predstavljene kot parazit na »zdravem«¹ industrijskem kapitalu, vodi v antisemitizem ter neofašistične kulte pravega, produktivnega, konkretnega dela pravih, možatih in etnično ustreznih delavcev proti neproduktivnim abstrakcijam judovskih financ (Hanloser, 2011). Podobno velja tudi za kritične poskuse, ki dobri, domači ali nacionalni kapital postavljajo nasproti domnevno slabemu, tujemu, finančnemu, ki naj bi bil usmerjen le v špekulacije in profite, kot da je mogoče »domači«² kapital (pravzaprav je že sama delitev na domači in tuji kapital nesmiselna, saj kapital ni stvar, na kateri bi pisalo »made in x«, temveč je družbeno razmerje) investirati brez posredovanja financ in kot da nacionalni kapitalisti investirajo iz srčne dobrote in ljubezni do domače grude in ne v iskanju profitov. Postavljanje dobrega (industrijskega) kapitala nasproti slabemu (finančnemu) spregleda ravno najpomembnejši značilnosti razvoja financ v neoliberalizmu, ki ne izhajata iz imaginarne iracionalne hipertrofije financ, temveč ravno iz tesnejše povezanosti in prepletenosti tako industrije in storitev kot vsakdanjega življenja s financami.

Razvoj novih kompleksnih finančnih instrumentov, kot so derivati, omogoča soizmerljivost ne le posameznih podjetij (kar omogočajo že delnice, ki so zelo star izum), temveč

tudi njihovih posameznih sestavnih delov. Danes je mogoče trgovati ne le s papirji, ki predstavljajo premoženje ali dolg (delnice in obveznice), temveč tudi s tokovi donosov, ne da bi hkrati kupili premoženje, ki ta tok donosa omogoča, ali celo le z uspešnostjo teh tokov donosov. Mogoče je denimo kupiti le pravico do obresti iz določenega kredita brez nakupa tega kredita samega; oziroma, splošneje, pravico do udeležbe pri donosih ne glede na njihov vir, ki tudi ni več nujno en sam. Različne finančne instrumente je mogoče sestaviti in hkrati računati na rast cene srebra na svetovnem trgu, biti upravičen do obresti na določenem kreditu, profita v določenem podjetju in rente v stanovanjski zgradbi v Tokiu. Prav tako tok donosov, s katerim lahko trgujemo, ni več omejen le na posamezne poslovne enote, kot so podjetja ali banke, temveč je mogoče financirati vsako še tako drobno dejavnost, ki prinaša denarni donos. S tem se ne le odprejo nove možnosti profitnega poslovanja za finančno industrijo, temveč se hkrati intenzivira tudi proces konkurenčnega ocenjevanja, saj posamezna podjetja niso več »črne škatle«, katerih konkurenčnost je mogoče (kot pri klasičnem trgovanju z delnicami na borzi) meriti le glede na četrtna poročila o profitih, temveč se »odprejo« konkurenčnemu ocenjevanju v vsakem trenutku in v vseh svojih dejavnostih (saj je mogoče trgovati le z delčkom celotne dejavnosti podjetja, denimo le z uspešnostjo in denarnimi donosi oddelka za trženje). S tem se poveča tudi posredni pritisk na zaposlene, saj morajo ti ne le prispevati k profitabilnosti celotnega podjetja, temveč paziti tudi na produktivnost, učinkovitost in konkurenčnost svoje dejavnosti same (Bryan, Martin in Rafferty, 2013, str. 108–113).

Vloga razvoja novih finančnih instrumentov in institucij na strukturni ravni svetovne kapitalistične ekonomije kot celote je izpopolnjevanje svetovnega procesa konkurenčnega ocenjevanja, ki povečuje nadzor nad posameznimi kapitali (oziroma tudi njihovimi posameznimi dejavnostmi), intenzivira kapitalistična družbena razmerja (predvsem razmerje ekonomske konkurence) in razvija nove družbene tehnologije discipliniranja zaposlenih, ki so veliko bolj učinkovite od klasičnih taylorističnih (Milios, Sotiropoulos in Lapat-sioras, 2013, str. 155–179). Obenem kapitalu omogoča tekočnost, gibljivost in »realno abstraktnost«, saj ga emancipira ne le od fizičnega premoženja, temveč, ker je mogoče trgovati tudi le s tokovi donosov in njihovo uspešnostjo, tudi od premoženja kot takega. S te perspektive je financionalizacija po merilih kapitalistične racionalnosti, ki je enaka tako za industrijo kot za finance, povsem racionalen proces. To ne pomeni, da ne prinaša novih tveganj, nestabilnosti in ne sproža kriz, temveč pomeni le, da je – gledano v celoti – financionalizacija za kapitalistično ekonomijo koristna in produktivna.

Financionalizacija pa ne vpliva na delavski razred le v procesu produkcije, temveč tudi v prostem času oziroma v vsakdanjem življenju. Gospodinjstvo je vse manj prostor počitka, razvedrila in oddiha od kapitalističnega sveta.⁷ Z razvojem privatnih socialnih in pokojninskih sistemov vse bolj postaja prostor kapitalističnega računa, tj. ocenjevanja priložnosti in tveganj: kolikšen del dohodkov nameniti pokojninskemu zavarovanju, se

⁷ To je včasih veljalo predvsem za moške delavce, medtem ko je bilo za ženske gospodinjstvo v kapitalizmu vedno prostor dodatnega stresa in dela (Federici, 2012).

zdravstveno zavarovati tudi za manj verjetne situacije, v ZDA tudi kolikšen del tekočih dohodkov nameniti v sklad za kasnejše plačevanje šolnin za otroke itn.

Z razvojem novih oblik dela, opisanih zgoraj, kjer plačilo ni več redno in predvidljivo, se poveča in spremeni tudi vloga kreditov v vsakdanjem življenju, ki niso več izjema ob velikih nakupih nekajkrat v življenju (denimo ob nakupu stanovanja ali avtomobila), temveč oblika premoščanja občasnega pomanjkanja dohodkov zaradi nerednih plačil, saj računi, četudi so delovna razmerja prekarna in osebni dohodki neredni, še vedno prihajajo vsak mesec. Tudi krediti zahtevajo kapitalistični račun in ocenjevanje tveganj: vzeti kredit v frankih ali evrih, s fiksno ali drsečo obrestno mero itn. V gospodinjstva se z naraščajočo zadolženostjo ne naseli le kapitalistični račun, temveč tudi kapitalistična eksploatacija – zadolženi delavci ne oddajajo le presežne vrednosti v procesu produkcije, temveč tudi obresti v prostem času (Bryan, Martin in Rafferty, 2013, str. 101–107).

Financionalizacija ni iracionalen izrastek kapitalistične ekonomije, temveč oblika njenega razvoja znotraj kapitalistični ekonomiji lastne racionalnosti, razvoja, ki spremeni tako kapital sam (mu da večjo tekočnost in gibljivost) in razmerja med posameznimi kapitali (zaostreno in učinkovitejše konkurenčno ocenjevanje) kot tudi razredno razmerje: delavci niso le pod večjim pritiskom konkurenčnega ocenjevanja na delovnem mestu, temveč so del finančnih procesov in izpostavljeni finančnemu tveganju tudi v vsakdanjem življenju, pri čemer je porazdelitev finančnih tveganj bistveno asimetrična in disproporcionalna, saj delavci nimajo omejene odgovornosti in ob nezmožnosti odplačevanja dolgov izgubijo dom ter, v nasprotju z bankami, ne morejo računati na državni *bail-out*.

LITERATURA

- Althusser, L. (2014). *On the Reproduction of Capitalism*. London: Verso.
- Avtorska skupina (2013). *Kaj po univerzi?* Ljubljana: Založba /*cf.
- Bologna, S. (2010). Nove oblike dela in srednji razredi v postfordistični družbi. V G. Kirn (ur.), *Postfordizem* (str. 133–147). Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Bryan, D. in Rafferty, M. (2013). *Kapitalizem z derivati*. Ljubljana: Sophia.
- Bryan, D., Martin, R. in Rafferty, M. (2013). Financionalizacija in Marx. *Borec*, 65(694–697), 98–118.
- Banaji, J. (2010). *Theory as History*. Leiden, Boston: Brill.
- Dardot, P. in Laval, C. (2013). *The New Way of the World*. London: Verso.
- Federici, S. (2012). *Revolution at Point Zero*. Oakland: PM Press.
- Hanloser, G. (2011). *ATTAC, the Critique of Globalization and Structural Antisemitism*. Pridobljeno s <http://communism.blogspot.eu/2011/07/18/attac-the-critique-of-globalization-and-structural-anti-semitism/>.
- Harvey, D. (2012). *Kratka zgodovina neoliberalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Head, S. (2003). *The New Ruthless Economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Heinrich, M. (2013). *Kritika politične ekonomije: uvod*. Ljubljana: Sophia.
- Krašovec, P. (2014). Človeški in nečloveški kapital in šola. *Časopis za kritiko znanosti*, 42(256), 65–83.
- Milios, J., Sotiropoulos, D. in Lapatsorias, S. (2013). *A Political Economy of Contemporary Capitalism and its Crisis*. London, New York: Routledge.
- Marx, K. (1973). *Kapital III*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

- Marx, K. (1976). Neposredni rezultati produkcijskega procesa. *Časopis za kritiko znanosti*, 4(17–18), 241–276.
- Murray, P. (1988). *Marx's Theory of Scientific Knowledge*. Atlantic Highlands: Humanities Press International.
- OECD (1996). *The Knowledge-Based Economy*. Pariz: OECD.
- Sicilia, A. (2013). Time and Subsumption. Pridobljeno s <https://reificationofpersonsandpersonificationofthings.files.wordpress.com/2013/07/time-and-subsumption-andres.pdf>.
- Smith, T. (2000). *Technology and Capital in the Age of Lean Production*. New York: SUNY Press.